

Bureaucratie in wording

**Studies rond
de kanselarijregisters van
de Hollandse grafelijkheid
in de Henegouwse periode,
1299-1345**

BUREAUCRATIE IN WORDING

Bureaucratie in wording

Studies rond de kanselarijregisters van de Hollandse
grafelijkheid in de Henegouwse periode, 1299-1345

onder redactie van

J.W.J. BURGERS, E.C. DIJKHOF EN G. VAN HERWIJNEN

Hilversum

Verloren

2023

De uitgave van dit boek is mede mogelijk gemaakt dankzij financiële steun van:
de Stichting NOT-fonds, de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting
en de Stichting Professor van Winter fonds.

Afbeeldingen op het omslag:
Den Haag, Nationaal Archief, Archief van de graven van Holland
(3.01.01) nr. 2180, f. 1r (voorgond).

ISBN 9789464550726

© 2023 De auteurs
Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp & opmaak
Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Het archief van de graven van Holland, 889-ca. 1350 J.W.J. BURGERS	11
De grafelijke registers in cijfers F.G. HOEKSTRA	26
Het ontstaan van de registers van de Hollandse grafelijkheid 1299-1345, en hun plaats in het beoorkondingsproces J.W.J. BURGERS	55
Grafelijke kanselarijregisters in Henegouwen en Henegouwse registers in Holland. Een eerste vergelijkende beschouwing V. VAN CAMP	93
De Hollandse kanselarij onder het Henegouwse Huis en het verleden. De ‘oudere’ oorkonden in de grafelijke registers E.C. DIJKHOF	114
Tussen vruchtbaar Holland en bloemrijk Henegouwen. Het itinerarium van Willem III, graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland J.G. SMIT	159
De Hollands-Henegouwse graven en het Maas-Rijngebied in de eerste helft van de veertiende eeuw J.W.J. BURGERS	184
Adel, ambacht en leenerfrecht op Walcheren in de eerste helft van de veertiende eeuw in grafelijke kanselarijregisters en rentmeestersrekeningen P.A. HENDERIKX	216
Keurmedigheid in de registers en rekeningen van de graven van Holland A. OPPELAAR	237
Vier nieuwe oorkonden geredigeerd door Melis Stoke J.W.J. BURGERS	276
Auteurs en redacteurs	286

Inleiding

Het bestuur van het graafschap Holland en Zeeland, bestaande uit graaf Willem III en zijn Raad en hoge ambtenaren, nam in het najaar van 1316 het ingrijpende besluit om de grafelijke kanselarij te reorganiseren. In samenhang daarmee werd onder leiding van de nieuwe kanselarijchef Pieter van Leiden een reeks registers opgezet waarin de uitgaande oorkonden van de vorst zouden worden opgetekend, naast andere administratieve stukken en dossiers. Deze stap was noodzakelijk om greep te kunnen houden op het groeiende aantal uitgaande en inkomende documenten en op het steeds complexere geheel van rechten en verplichtingen van de grafelijkheid.

Deze in december 1316 gestarte reeks kanselarijregisters is een historisch fenomeen dat onze aandacht verdient. Het is een nieuwe stap in de ontwikkeling van de centrale bureaucratie in Holland, en is als zodanig een mijlpaal in het langdurige proces van verschriftelijking, de transformatie van de vroegmiddeleeuwse orale samenleving naar de moderne maatschappij waarin het schrift een overheersende rol speelt in cultuur, bestuur, politiek en rechtspraak. Deze ontwikkeling raakte, zeker voor wat betreft de vervaardiging van ambtelijke documenten zoals oorkonden en registers, juist in de dertiende en veertiende eeuw in een stroomversnelling. In Holland, waarin de administratieve verschriftelijking in vergelijking met bijvoorbeeld een buur als Vlaanderen niet bepaald voorop had gelopen, zien we in de tweede helft van de dertiende eeuw overal een aanzwellende productie van oorkonden, in de steden maar ook elders. De grafelijke kanselarij speelde in die ontwikkeling in ieder geval kwalitatief een leidende rol. Zij ontwikkelde zich vanaf 1270 tot een steeds grotere en hiërarchisch georganiseerde instelling, waarin een team van scribeuten onder de leiding van het hoofd van het bureau duizenden oorkonden schreef, volgens vaste regels wat betreft redactie, schrift en opmaak. Bovendien ging men in 1285 over van het Latijn naar de volkstaal in de schriftelijke communicatie met de onderdanen van de landsheer.

Bij deze professionalisering van de grafelijke bureaucratie hoorde ook een meer rationeel beheer van het archief en het opzetten van registraties. Al in de jaren 1280-1290 waren enkele registers aangelegd, zoals een optekening van de grafelijke lenen, maar dat bleven voorsnog incidentele aanzetten. Een nieuwe stap werd gezet in het najaar van 1299, toen graaf Jan van Henegouwen, neef van de jonge Hollandse graaf Jan I, mederegent werd in het graafschap. Om die taak te kunnen uitoefenen werd een cartularium vervaardigd, naar de gebruikte schrijfstof het 'Papieren cartularium' genoemd, waarin ten behoeve van de Henegouwer de belangrijkste oorkonden uit het grafelijk archief werden gekopieerd. Korte tijd later, na het kinderloos overlijden van zijn neef, werd Jan zelf graaf van Holland en

Zeeland, en daarmee verloor het cartularium zijn bestuurlijke functie; de nieuwe vorst had nu immers de beschikking over het archief zelf. Het was in 1316 onder Jans zoon en opvolger Willem III dat de hervorming van de grafelijke administratie serieus ter hand werd genomen, resulterend in het opzetten van de boven genoemde registerreeks. Daarbij kon men zich laten leiden door de ervaringen opgedaan in de zusterinstelling van de Henegouwse kanselarij, waar diverse soorten registers en cartularia al langer in gebruik waren.¹

In Holland besloot men de grafelijke oorkonden af te schrijven in een reeks afzonderlijke registerdelen, in eerste instantie bestaande uit niet meer dan wat losse katernen, waarin de stukken per regio werden geordend. Die regionale indeling was overigens overgenomen uit het Papieren cartularium, dat zelf in die opzet weer een afschaduwing vormde van de indeling van het archief; overigens werd in 1316 ook een kopie van het cartularium vervaardigd. Na verloop van tijd groeide de wens tot fatsoenering van de primaire registratie, een onoverzichtelijke stapel katernen met daarin tamelijk slordige afschriften, die met tussenpozen of soms zelfs van dag tot dag werden bijgehouden door de klerken in Den Haag. Daarom werd in 1324 een serie nette afschriften in katernen op groot formaat aangelegd, weer geordend per afzonderlijke regio. Vanaf die tijd bestond er dus een dubbele registratie: in een kleine serie de primaire registers, en in een grote serie nette afschriften daarvan. In de jaren 1330 werden de verschillende registers ook daadwerkelijk tot boeken gebonden, waarbij de oudste primaire registraties, van vóór 1324, werden vervangen door nieuwe kopieën in het kleine formaat; de originelen zijn toen waarschijnlijk weggegooid.

De in 1316 begonnen grafelijke kanselarijregisters staan aan het begin van een lange ambtelijke traditie, die in de volgende eeuwen zou leiden tot een imposante reeks van diverse registraties. Om die reden is bestudering van hun ontstaan, vorm en functie van belang, en dat gebeurt in verschillende bijdragen in de voorliggende bundel. Daarnaast geeft de bundel voorbeelden van hoe de inhoud van de registers met vrucht kan worden gebruikt in het historisch onderzoek. De grafelijke registers zijn immers een belangrijke historische bron, waarin duizenden oorkonden en andere teksten zijn opgetekend die informatie verschaffen over talloze aspecten van de Hollandse en Zeeuwse maatschappij gedurende de eerste helft van de veertiende eeuw.

Juist ten behoeve van het historisch onderzoek startte op 1 september 2006 aan het toenmalige Instituut voor Nederlandse geschiedenis te Den Haag een project ter ontsluiting van de grafelijke registers uit de Henegouwse periode. Er waren diverse redenen om voor ontsluiting van juist dit bronnencomplex te kiezen. Enige tijd eerder, in 2005, was de uitgave afgerond van het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, waaraan Anton Koch, Jaap Kruisheer en Eef Dijkhof sinds de jaren 1960 hadden gewerkt. De editie, waarin alle oorkonden die betrekking hebben op het graafschap zijn uitgegeven, ging evenwel niet verder dan 10 november 1299, de sterfdag van graaf Jan I, de laatste telg uit het Hollandse huis. Oorkonden van na die datum zijn ofwel niet in een uitgave beschikbaar voor het onderzoek, ofwel in sterk verouderde en vaak zeer ontoereikende ontsluitingen. Om althans deels in die lacune te voorzien viel toen het oog op de registers die in de volgende periode,

1 Over oudere registraties in Holland en Henegouwen zie de artikelen van Dijkhof en Van Camp in deze bundel.

tijdens de regering in het graafschap van het Henegouwse huis (1299-1345), werden bijgehouden door de grafelijke kanselarij. De gedachte was dat op die manier in ieder geval een groot deel van de door de graaf uitgevaardigde oorkonden beschikbaar zou komen voor het onderzoek. Dit bronnencomplex had bovendien het voordeel dat de teksten in een reeks codices bij elkaar staan, hetgeen de editeur zou ontslaan van onderzoek in tientallen, zo niet honderden binnen- en buitenlandse archieven en bibliotheken, dat de editie van een traditioneel oorkondenboek zo tijdrovend maakt. Dit praktische voordeel bleek inderdaad bij de bewerking: in een tijdsbestek van zeven jaar werden 3522 teksten ontsloten, bijna precies evenveel als de 3536 stuks in het *Oorkondenboek*, waaraan meer dan 40 jaar was gewerkt door fulltime bewerkers.

Bij de editie van de registers is vanaf het begin gekozen voor een louter digitale ontsluiting, omdat die voor de gebruiker voordelen biedt ten opzichte van de oude papieren uitgaven. Daarbij is evenwel de diplomatische traditie niet losgelaten: de editiemethode volgt het voorbeeld van het *Oorkondenboek*, waarin de transcriptie van de oorkondetekst wordt voorafgegaan door een opschrift met nummer en datum, een kopregest met korte samenvatting van de inhoud van de oorkonde, en een kopnoot met gegevens over de tekstbron(nen) en andere informatie die van nut kan zijn voor de onderzoeker. De digitale wereld biedt daarnaast belangrijke nieuwe mogelijkheden. De belangrijkste is dat van alle teksten een hoogwaardige afbeelding beschikbaar is, en er kan ook virtueel door de afzonderlijke registers worden gebladerd. Een ander voordeel betreft de toevoeging van metadata in de vorm van lijsten van namen en trefwoorden onder elke tekst, die dienen als links naar die namen en woorden elders in de registers. Daarnaast biedt de digitale ontsluiting de mogelijkheid om een *full text search* te verrichten naar elk gewenst woord. En natuurlijk is een digitale editie op het internet voor iedereen constant toegankelijk.

De uitvoering van het project werd voortvarend ter hand genomen. Al in december 2010 en september 2011 waren deeledities gelanceerd op het internet, en in 2013 was het werk geheel afgerond. Ter gelegenheid van de lancering van de voltooide editie werd op woensdag 4 december 2013 te Den Haag een symposium georganiseerd, waarin diverse aspecten van de bron en de ontsluiting daarvan aan bod kwamen, alsmede onderzoek dat (deels) gericht was op basis van de registers. De voorliggende bundel is, hoewel enigszins verlaat, een uitvloeisel van die middag. De meeste voordrachten tijdens die bijeenkomst zijn in uitgewerkte vorm hier opgenomen.² Sommige teksten waren inmiddels elders gepubliceerd, en zijn voor deze gelegenheid in meer of mindere mate herzien. Daarnaast vinden hier artikelen een plaats die niet teruggaan op een voordracht tijdens het symposium, maar die vanwege hun onderwerp aansluiten bij het centrale thema.

Het eerste deel van de bundel is gewijd aan de registers zelf en in breder verband aan de grafelijke administratie en de ontluikende centrale bureaucratie. Jan Burgers beschrijft

² Hoewel niet alle: helaas was Jinna Smit niet in de gelegenheid om haar lezing, over de identificatie (met behulp van de GIWIS software) van de schrijfhanden in de registers van graaf Willem III uit te werken tot een artikel. Voor een artikel van haar over dit onderwerp zie: Jinna Smit, 'Hand spotting. The registers of the chancery of the counts of Holland, 1316-1337', in: Sébastien Barret, Dominique Stutzmann, Georg Vogeler (red.), *Ruling the script in the Middle Ages*, Turnhout 2017 (Utrecht studies in medieval literacy 35) 477-489.

de ontwikkeling van het grafelijke archief van de vroegste tijden tot ca. 1350, en de rol die registratie daarin heeft gespeeld. Rik Hoekstra belicht technische facetten van de digitale editie en analyseert enkele kwantitatieve aspecten van de registers. In een lang artikel doet Jan Burgers gedetailleerd verslag van ontstaan en opbouw van de registers, wie eraan werkzaam waren, en welke rol de registratie speelde bij het uitvaardigen van grafelijke oorkonden. Valeria Van Camp bestudeert de grafelijke kanselarijregisters in Henegouwen, en de registers 'Henegouwen' die zich merkwaardigerwijs in het Hollandse archief bevinden. Eef Dijkhof analyseert de talrijke oudere oorkonden van vóór 1316 die in de registers zijn opgenomen: wat was de herkomst van die teksten, en wat was de reden voor hun opname?

In het tweede luik vindt de lezer divers onderzoek dat geheel of deels is gebaseerd op oorkonden en andere teksten die zijn opgetekend in de registers. De artikelen hebben dan ook alle betrekking op de eerste helft van de veertiende eeuw. Hans Smit analyseert op basis van de dagtekening van de oorkonden het reispatroon van graaf Willem III tussen zijn drie vorstendommen en daarbuiten. Jan Burgers onderzoekt de feodale banden die blijkens het register 'Duitsland' zijn aangegaan tussen de Hollandse graaf en talrijke edelen uit het verre Maas-Nederrijng gebied in Duitsland; het blijkt dat voor de graaf daaraan militaire overwegingen ten grondslag hebben gelegen. Peter Henderikx richt zich op de verhouding tussen graaf en adel in Zeeland en de uitwerking daarop in het Zeeuwse erfrecht, dat van grote invloed was op de vorming van de ambachtsheerlijkheden en daarmee op de Zeeuwse politieke verhoudingen. Arnold Oppelaar onderzoekt een weinig bekend aspect van de onvrijheid in het middeleeuwse Holland, de keurmedigheid, en dan met name de rechtsregels waaraan graaf en keurmedige waren onderworpen. Jan Burgers ten slotte vond in de registers nog vier nieuwe oorkondeteksten die gezien hun bewoordingen waarschijnlijk zijn opgesteld door de grafelijke klerk Melis Stoke, bekend als de auteur van de *Rijmkroniek van Holland*.

Wij hopen dat deze bundel kan dienen om de lezers opmerkzaam te maken op de registers van de Hollandse grafelijkheid in de Henegouwse periode. Deze fascinerende en prachtige bron is in de digitale editie optimaal ontsloten, voor iedereen vrij raadpleegbaar en biedt mogelijkheden te over voor historisch onderzoek naar Holland, Zeeland en de omliggende gebieden in de eerste helft van de veertiende eeuw.

J.W.J. BURGERS, E.C. DIJKHOF en G. VAN HERWIJNEN

Het archief van de graven van Holland, 889-ca. 1350*

J.W.J. BURGERS

Op 29 september van het jaar 1297 sloot Jan I, graaf van Holland en Zeeland en heer van Friesland, te Veere een verdrag met Willem Berthout, bisschop van Utrecht.¹ Beide vorsten troffen daarin een regeling voor hun geschilpunten betreffende de geconfisqueerde Stichtse goederen van Gijsbrecht van Amstel en anderen die betrokken waren geweest bij de moord op Jans vader, graaf Floris V. Een van die conflicten betrof het bezit van het Bijlmerbroek, en tijdens de onderhandelingen die aan het verdrag vooraf waren gegaan had men daarover blijkbaar geen overeenstemming kunnen bereiken. In de verdragsoorkonden die zij op genoemde datum uitwisselden liet de bisschop de uiteindelijke beslissing daarover aan de graaf en diens Raad, die een onderzoek zouden instellen naar de status van dat goed. De uitspraak in de kwestie is neergelegd in een oorkonde van 26 april 1298, waarin de graaf verklaart dat hij en zijn Raad na ‘wittachtighen ondersoeke ende prove’ hebben geconcludeerd dat dit broek in vrij eigendom aan hemzelf toekwam.² Zij hadden namelijk gevonden dat het eerder aan de heer van Amstel had behoord, en als zodanig was het aan de graaf vervallen. Het bewijs daarvoor hebben zij vermoedelijk aangetroffen in de oorkonde van 27 oktober 1285 waarin de opstandige gebroeders van Amstel zich hadden verzoend met graaf Floris V, want daarin staat dat Gijsbrecht het Bijlmerbroek aan de graaf overdroeg.³ Dat de onderzoekers inderdaad deze oorkonde hebben ingezien, blijkt uit het feit dat in de uitspraak van 1298 het broek wordt omschreven met de frase ‘daer die reygheers inne broeden’, welke uit die oorkonde van 1285 is overgenomen.⁴ Overigens werd de bisschop in 1298 bewust tekort gedaan, want in de zoen van 1285 staat uitdrukkelijk dat de graaf dat goed van de bisschop in leen zal houden.

Dit voorbeeld toont aan dat aan het einde van de dertiende eeuw het archief een wezenlijk onderdeel was geworden bij het bestuur van het Hollandse graafschap. Uit de oorkonden zijn incidenteel nog andere verwijzingen te vinden naar raadpleging van archivalia ter voorbereiding van een besluit. Op 3 mei 1283 bijvoorbeeld verklaarde graaf Floris V dat heer Willem van Brederode ten overstaan van hem, zijn mannen en zijn Raad ‘mit ouden brieven, mit registeren ende mit warachtiger conden’ genoegzaam had aangetoond dat de

* Met dank aan dr. E.C. Dijkhof, die een eerste versie van deze bijdrage kritisch doorlas. Een Franse vertaling van dit artikel verscheen eerder als ‘Les archives des comtes de Hollande, 889-ca. 1350’, in: Xavier Héлары e.a. (red.), *Les archives princières, XII-XV siècles* ([Arras] 2016) 23-41.

1 A.C.E. Koch, J.G. Kruisheer, E.C. Dijkhof (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, 5 dln. (‘s-Gravenhage-Assen/Maastricht-Den Haag 1970-2005) (hierna: OHZ) V, nrs. 3325-3326.

2 OHZ V, nr. 3390.

3 OHZ IV, nr. 2237.

4 In 1285 eigenlijk: ‘het Bijlmerbroek en het bos waar de reigers in broeden’.

vrije heerlijkheid van Papendrecht en enkele andere ambachten aan Willem toekwamen en niet aan hem.⁵ Ook de Hollandse adel hield toen dus al een eigen archief, en kon dat net als de grafelijkheid gebruiken ter staving van de eigen rechten. Maar het archief van de graaf zal verreweg het omvangrijkste zijn geweest, gezien het vroege tijdstip waarop zijn voorgangers oorkonden begonnen te ontvangen, en het grote aantal rechtshandelingen waarbij de graven in de loop der tijd waren betrokken uit hoofde van hun functie en hun uitgebreide bezittingen.

Het archief van de graven van Holland is tot op heden niet vaak het onderwerp geweest van studie. Alleen het proefschrift van Jacob Kort was in zijn geheel aan die instelling gewijd,⁶ maar met dit deels onevenwichtige werk is het laatste woord daarover zeker niet gesproken. Van belang zijn voorts de recente artikelen van Yvonne Bos-Rops en Eef Dijkhof over het archief vóór respectievelijk rond 1300,⁷ terwijl ook een reeks studies over de organisatie van de grafelijke kanselarij licht werpt op het archief.⁸ Uitgaande van die studies en van aanvullend eigen onderzoek zal hierna de geschiedenis van het archief van de graven van Holland worden bestudeerd van de vroegste tijd tot het midden van de veertiende eeuw, waarbij zal worden getracht vast te stellen waar het was gesitueerd, wat de inhoud ervan was en aan welke lotgevallen het was blootgesteld.

De graven van het Hollandse huis waren oorspronkelijk bestuursambtenaren die door de Karolingers in de Friese kustgebieden waren aangesteld. De eerste vermeldingen van die Friese graven dateren uit het laatste kwart van de negende eeuw, wanneer de naam van Gerulf wordt genoemd, en later die van zijn zoon Dirk I.⁹ Zij waren de eersten die oorkonden ontvingen waarin Karolingische vorsten hun bepaalde goederen en rechten schonken: Gerulf in 889 van koning Arnulf, Dirk in 922 van koning Karel III.¹⁰ Dirks gelijknamige zoon Dirk II werd in 969 begiftigd door de Westfrankische koning Lotharius, en in 985 door de Duitse koning Otto III.¹¹ Deze vier oorkonden vormden aldus de basis van de rechten en bezittingen van de Friese graven, wier nakomelingen zich rond het midden van de

5 OHZ IV, nr. 2110. Hierover J.W.J. Burgers, E.C. Dijkhof en J.G. Kruisheer, 'De doordringing van het schrift in Holland en Zeeland in de tweede helft van de dertiende eeuw', in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij (red.), *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw* (Utrecht 1996) 191-211, aldaar 201.

6 J.C. Kort, *Het archief van de graven van Holland 889-1581*, 3 dln. ('s-Gravenhage 1981; Rijksarchieven in Holland, inventarisreeks 23) I: Inleiding.

7 Yvonne Bos-Rops, 'Schenkingen, privileges en het ontstaan van een systeem. Hollandse graven en hun archief (889-1299)', *Holland. Historisch tijdschrift* 50 (2018) 238-245; Eef Dijkhof, 'Bewaren of weggooien; afschrijven of verplaatsen. Het papieren cartularium van de graven van Holland en Zeeland en de politieke en ambtelijke zorg voor het grafelijke archief in 1299', *Bulletin de la Commission royale de l'Histoire* 176/2 (2010) 361-380.

8 In dit verband zijn van belang vooral Th. van Riemsdijk, *De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche huis* ('s-Gravenhage 1908); J.G. Kruisheer, 'De registers van Pieter van Leiden: het papieren cartularium van de graven van Holland (1299) en het begin van de systematische registratie ter kanselarij (1316)', *Nederlands Archievenblad* 72 (1968) 28-110; dez., *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299*, 2 dln. ('s-Gravenhage-Haarlem 1971; Hollandse Studiën 2); J.W.J. Burgers, *De paleografie van de documentaire bronnen in Holland en Zeeland in de dertiende eeuw*, 3 dln. (Leuven 1995; Schrift en schriftdragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen. Paleografie, codicologie, diplomatiek 1).

9 Literatuur over de verschillende graven staat overzichtelijk bijeen in D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke, *Graven van Holland. Middeleeuwse vorsten in woord en beeld (880-1580)* (Zutphen 2010; herz. en aangevulde herdruk).

10 OHZ I, nrs. 21, 28.

11 OHZ I, nrs. 40, 55.

elfde eeuw graaf van Holland gingen noemen.¹² De tekst van deze stukken is alleen overgeleverd via het archief en de historiografie van de abdij van Egmond, door graaf Dirk I oorspronkelijk gesticht als nonnenklooster maar door Dirk II hervormd tot een mannenconvent, bij welke gelegenheid het werd verplaatst en er een stenen kerk werd gebouwd.¹³ Wij vinden de genoemde vier oorkonden als bijlage bij het waarschijnlijk rond 1269-1272 ontstane *Chronicon Egmundanum*. De auteur van het *Chronicon* zal die oorkonden hebben gekopieerd uit het *Liber Sancti Adalberti*, een rond 1225 in de abdij aangelegde verzameling van teksten betreffende de rechten van het klooster, meest daterend uit de twaalfde eeuw.¹⁴ Verwijzingen naar deze vier oorkonden vindt men eerder al in de oude Egmondse historiografie, te weten in de *Vita Adalberti* uit de tiende eeuw en de *Evangelie-aantekeningen* die wel tot diezelfde periode teruggaan,¹⁵ als ook in de *Annales Egmundenses* en in het zogenoemde *Gravenregister*, beide uit de eerste helft van de twaalfde eeuw.

Uit die exclusieve Egmondse overlevering blijkt dat deze koningsoorkonden in dit grafelijk huisklooster aanwezig waren. Daaruit heeft men geconcludeerd dat de abdij dienst zal hebben gedaan als de eerste archiefbewaarplaats van de grafelijkheid, althans tot rond het midden van de twaalfde eeuw.¹⁶ Deze veronderstelling is evenwel bestreden door Jacob Kort, die meent dat de monniken slechts een afschrift van de stukken hebben gekregen.¹⁷ Toch zijn er argumenten om aan te nemen dat het grafelijke archief inderdaad in de abdij was gehuisvest. Om te beginnen is er natuurlijk het praktische gegeven dat in een stenen gebouw kwetsbare documenten veiliger zijn opgeborgen dan in de bagage van een voortdurend rondreizende graaf. Voorts is er het feit dat ieder spoor van de vier oorkonden ontbreekt in de grafelijke registers en andere bescheiden uit het latere grafelijk archief. Maar er is ook een positieve aanwijzing, en wel de overlevering van de tekst van de oorkonde

¹² J.W.J. Burgers, 'Holland omstreeks 1100. De 11e-eeuwse transformatie van het Westfriese graafschap', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 31 (1999) 199-209.

¹³ Traditioneel wordt de stichting van de abdij door graaf Dirk II rond 950 geplaatst (zo bijvoorbeeld in J. Hof, *De abij van Egmond van de aanvang tot 1573* ('s-Gravenhage-Haarlem 1973; Hollandse Studiën 5) 28); zie evenwel J.P. Gumbert, 'Egberts geschenken aan Egmond', in: G.N.M. Vis (red.), *In het spoor van Egbert. Aartsbisschop Egbert van Trier, de bibliotheek en geschiedschrijving van het klooster Egmond* (Hilversum 1997; Egmondse Studiën 3) 25-43, aldaar 34-36, waarin argumenten worden gegeven om die stichting rond 980 te plaatsen.

¹⁴ *Annalen van Egmond. De Annales Egmundenses tezamen met de Annales Xantenses en het Egmondse Leven van Thomas Becket*, uitg. en vert. door Marijke Gumbert-Hepp en J.P. Gumbert; *Het Chronicon Egmundanum*, uitg. door J.W.J. Burgers (Hilversum 2007; Middeleeuwse Studies en Bronnen 107) xlvii. De auteur van het *Chronicon*, die in zijn kroniek ontstaan en grootheid van het Hollandse grafelijke huis wilde beschrijven, kende aan die vier koningsoorkonden dus het hoogste belang toe, en hetzelfde deed de anoniemus die rond 1280-1282 zijn tekst vertaalde en aanvulde tot de eerste versie van de *Rijmkroniek van Holland*; editie: J.W.J. Burgers, *De Rijmkroniek van Holland (366-1305)*, door een anonieme auteur en Melis Stoke (Den Haag 2004; Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 251).

¹⁵ Zoals aannemelijk gemaakt door G.N.M. Vis, ed. en vert., 'De Vita Sancti Adalberti Confessoris', in: *Egmond en Berne. Twee verhalende historische bronnen uit de Middeleeuwen* ('s-Gravenhage, 1987; Nederlandse historische bronnen, 7) 6-13.

¹⁶ Koch, *OHZ I*, 34, 47; zo ook Hof, *Abdij van Egmond*, 381. Veel vorsten in de vroege Middeleeuwen deponeerden hun archief in het familie klooster: Bos-Rops, 'Schenkingen', 239.

¹⁷ Kort, *Archief*, 138*-139*, die stelt dat de abdij niet in een grafelijk hof gelegen was, anders dan bijvoorbeeld de Brugse Sint-Donaaskerk, gelegen in het *castrum* van de graaf van Vlaanderen, die hier zijn archief bewaarde; bovendien bleef het Vlaamse grafelijke archief honderd jaar langer in die kerk dan het Hollandse grafelijke archief in Egmond. Kort wordt bijgevallen door J.P. Gumbert, 'Enkele opmerkingen over het Egmondse cartularium en de kleinere geschiedbronnen daarin', in: G.N.M. Vis (red.), *Het klooster Egmond: hortus conclusus* (Hilversum 2008; Egmondse Studiën 5) 61-70, aldaar 64, die vermoedt dat in Egmond alleen afschriften van aan de graven gerichte oorkonden werden bewaard die voor het klooster van belang waren. Bos-Rops, 'Schenkingen', 241-243, houdt beide opties open.

van koning Lotharius uit 969. In de oudste Egmondse referentie aan dit stuk, in het rond 1125-1130 geschreven *Gravenregister*, staat in de passage gewijd aan Dirk II correct ‘quem rex Lotharius ditavit munere’.¹⁸ Een Egmondse monnik heeft toen dus nog de goede koningsnaam gelezen. Een latere collega heeft de tekst nogal verminkt, doordat hij in plaats van Lotharius abusievelijk Lodewijk heeft gelezen. Vervolgens meende men dat dit Lodewijk II de Duitser betrof, waarna het jaartal werd ‘verbeterd’ tot 868, terwijl men de destinataris graaf Dirk II aanzag voor Dirk I. In alle latere Egmondse afschriften staan deze fouten, die dan terug zullen gaan op de kopie in het *Liber Sancti Adalberti*, dat ongeveer 1225 is vervaardigd op basis van oudere aantekeningen. De suggestie van Koch, dat men tot die mislezing is gekomen doordat men het geoblongeerde schrift niet meer kon ontcijferen, ligt dan zeer voor de hand.¹⁹ En dat zou dan inhouden dat men in de Egmondse abdij ergens tussen 1125 en 1225 het origineel nog heeft gekopieerd en daarbij de fouten in koningsnaam en jaartal heeft geïntroduceerd in de historiografie.

Het is onbekend waar de graven hun stukken hebben bewaard in de decennia voordat de stenen abdijkerk was gebouwd. In ieder geval zal hun archief toen, en ook nog lange tijd daarna, vermoedelijk niet veel meer hebben omvat dan die vier koningsoorkonden.²⁰ Uitgaande van de teksten in het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, begonnen de graven pas rond het midden van de twaalfde eeuw weer oorkonden te ontvangen, zij het mondjesmaat;²¹ vanaf 1200 worden het er meer,²² waarna in de loop van de eeuw de aantallen gestaag toenemen. Intussen lagen de stukken niet meer in Egmond. De oorkonde die graaf Dirk VI in 1156 ontving van de abt van Echternach is daar nog gedeponeed, want het originele stuk bevindt zich nog steeds in het abdijsarchief,²³ maar daarna hebben de graven hun oorkonden blijkbaar zelf in bewaring genomen. Het eerstvolgende belangrijke stuk, het verdrag met Vlaanderen uit 1167, is in Holland weliswaar niet overgeleverd, maar in 1299 wordt in het zogenoemde *Papieren cartularium* vermeld dat de originele oorkonde in een kistje werd bewaard in het grafelijk archief (‘Littere de antiqua zoena Flandrie iacentes in uno scriniolo’).²⁴ De volgende oorkonde die de graaf ontving, in 1195 van keizer Hendrik VI, bevindt zich nog steeds in het grafelijk archief,²⁵ en daarna treffen we de door de graaf ontvangen oorkonden vrijwel steeds aldaar aan.

De reden dat de graaf het archief rond 1160 niet meer in Egmond wilde hebben, ligt voor de hand. In 1156 kreeg Dirk VI een geschil met de abt over het bezit van de kerk van Vlaardingen, waarop beiden aanspraak maakten, welke twist zo hoog opliep dat de graaf

18 O. Oppermann (ed.), *Fontes Egmundenses* (Utrecht 1933; Werken uitg. door het Historisch Genootschap, 3e serie, 61) 68.

19 Koch, *OHZ I*, 72.

20 *OHZ I*, nr. 48, een verloren gegane oorkonde uit 980 waarin graaf Arnulf aan zijn bruid Lutgard een morgengave schenkt, wordt genoemd in de Egmondse annalen (*Annalen van Egmond*, 114), en zou dus ook in het klooster bewaard kunnen zijn geweest. Koch, *OHZ I*, 88, vermoedt evenwel dat het stuk in de Sint Baafsabdij te Gent werd bewaard.

21 In de tweede helft van de twaalfde eeuw zijn dit slechts vier stukken: *OHZ I*, nrs. 139, 159, 160 en 226.

22 In de eerste drie decennia van de dertiende eeuw tellen we in *OHZ 28* oorkonden bestemd voor de grafelijkheid.

23 *OHZ I*, nr. 139.

24 *OHZ I*, nr. 160. Over dit *Papieren cartularium* hierna meer.

25 *OHZ I* 226. In 1451 bevond deze oorkonde zich in het grafelijk archief van Henegouwen te Le Quesnoy; hoe het daar kwam zal hierna blijken. Een oorkonde waarin keizer Frederik I in 1165 een geschil tussen de graaf en de Utrechtse bisschop regelde (*OHZ I*, nr. 159), is niet in origineel bewaard gebleven, maar is, gezien de overlevering van de tekst, in het bisschoppelijk archief gedeponeed.

zelfs in de kerkelijke ban werd gedaan.²⁶ Bij zijn overlijden in 1157 was hij de eerste vorst van zijn huis die niet in de abdijkerk werd begraven. Zijn zoon Floris III trof in 1162 een schikking, maar zal niet meer opnieuw in de situatie hebben willen komen dat hij bij onenigheid met Egmondse monniken of anderen niet bij zijn eigen archief kon. Duidelijk is in ieder geval dat de in de abdij bewaarde oude grafelijke stukken niet aan hem zijn overgedragen.

Waar Floris en zijn opvolgers het grafelijk archief dan wel hebben bewaard is niet zeker. Mogelijk is dat geweest in een van de (nog houten) huizen die de graaf intussen bezat in plaatsen zoals Dordrecht, Haarlem, Leiden en Delft, of in een van de andere grafelijke hoven, of misschien ergens in een stenen kerk. In Den Haag, waar het archief zich in later tijd bevond, zouden pas in het midden van de dertiende eeuw de eerste bouwwerken verrijzen van wat nu het Binnenhof is.²⁷ Het is waarschijnlijk dat ergens in die laatste periode de archivalia daarheen zijn overgebracht.

In ieder geval zal het archief in de tweede helft van de dertiende eeuw sterk in omvang zijn toegenomen, zoals blijkt uit de oorkonden afkomstig uit het grafelijk archief genoemd in het *Oorkondenboek*. Een en ander hing natuurlijk samen met de explosief toenemende verschriftelijking van de maatschappij en de groeiende complexiteit van het grafelijk bestuur in deze periode, als gevolg waarvan in rap tempo steeds meer rechtshandelingen op perkament werden vastgelegd.²⁸ Aan het einde van de eeuw herbergde het archief naar schatting zo'n 350 charters en enkele tientallen brieven,²⁹ alsmede de bescheiden die de grafelijke kanselarij zelf is gaan vervaardigen. Die eigen productie van archivalia startte uiterlijk in de jaren 1280,³⁰ toen de grafelijkheid evolueerde van een passieve verzamelaar van ingekomen stukken tot een actief archiefvormende instelling. We zagen eerder dat archivalia in deze periode werden gebruikt om rechtstitels te bewijzen, en de grafelijke klerken probeerden dan ook een overzicht te krijgen van de door hun heer

26 Over deze episode zie Hof, *Abdij van Egmond*, 38-39. Bos-Rops, 'Schenkingen', 242, wijst er ook nog op dat de abdij van Egmond in 1140 door graaf Dirk VI was afgestaan aan de paus, waardoor de band tussen klooster en grafelijke familie losser werd.

27 K. Stal en V. Kersing, 'Ruimtelijke ontwikkeling in de late middeleeuwen', in: J.G. Smit (red.), *Den Haag: geschiedenis van de stad*, dl. I: *Vroegste tijd tot 1572* (Zwolle [2004]) 27-39.

28 Over het proces van verschriftelijking in Holland in de tweede helft van de dertiende eeuw zie Burgers, *Dijkhof en Kruisheer*, 'De doordringing van het schrift'.

29 Dijkhof, 'Bewaren of weggoaien', 365-371. Bos-Rops, 'Schenkingen', 241, komt tot 238 originele oorkonden tot 1299. Wanneer men een telling verricht in de moderne inventaris van het grafelijk archief (Kort, *Archief*, dl. II), dan komt men inderdaad op 240 oorkonden (4 uit het eerste kwart van de dertiende eeuw, 13 uit het tweede kwart, 34 uit het derde kwart en 189 uit het vierde kwart), waarbij dan nog 33 charters van vóór 1301 moeten worden opgeteld die zich nu in het archief te Mons bevinden (zie hierna). Overigens schuilen onder die 240 stukken ook oorkonden die pas ná 1300 in het grafelijk archief zijn gekomen, zoals de stukken betreffende de Zeeuwse bezittingen van het Utrechtse kapittel van Sint Pieter, die in 1310 door graaf Willem III werden gekocht, waarbij de relevante akten aan hem werden overgedragen: Den Haag, Nationaal Archief, toegangsnr. 3.01.01, Archief van de graven van Holland (hierna: AGH), nrs. 1053-1081, een reeks dertiende-eeuwse pachtbrieven. Die overdracht van stukken wordt trouwens expliciet beloofd in een oorkonde van het kapittel d.d. 8 juli 1310 (uitgave in: F. van Mieris (ed.), *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland*, beginnende met de eerste en oudste brieven van die landstreeken, en eindigende met den doot van onze graavinne, vrouwe Jacoba van Beijere ---, 4 dln. (Leyden 1753-1756) II, 111).

30 De grafelijke kanselarij produceerde al vanaf het einde van de twaalfde eeuw door de graaf uitgevaardigde oorkonden, hoewel pas vanaf 1268 sprake is van een ononderbroken activiteit, en pas vanaf 1280 de instelling bemand werd door meer dan één klerk (Burgers, *Palografie documentaire bronnen I*, 443-462).

In 1316 begonnen de klerken in de Hollandse kanselarij van graaf Willem III met de systematische registratie van de oorkonden uitgevaardigd door de vorst. In de loop van de regeringen van de graaf en zijn zoon Willem IV werden duizenden oorkonden en andere ambtelijke teksten opgetekend in verschillende registers. Deze boeken waren het begin van een lange reeks, en betekenden een belangrijke stap in de ontwikkeling van de centrale bureaucratie van de Hollands-Zeeuwse grafelijkheid.

In deze bundel worden ontstaan, inhoud en functioneren van de kanselarijregisters onderzocht evenals hun plaats in het grafelijke archief, en worden zij vergeleken met registraties in de zusterinstelling van de Henegouwse kanselarij. Bovendien laten enkele bijdragen zien hoe de oorkonden en andere geregistreerde teksten belangrijke bronnen zijn voor het onderzoek naar de Hollandse en Zeeuwse geschiedenis in de eerste helft van de veertiende eeuw. Aan bod komen zo onder meer de reizen van graaf Willem III, de werving van grafelijke leenmannen in het ver weg gelegen Maas-Rijngebied, het verschijnsel van de onvrije keurmedigen in Holland, en de positie van de edele ambachtsheren en het leenerfrecht op Walcheren.

De grafelijke registers 1299-1345 zijn voor iedere belangstellende beschikbaar in een digitale editie op de website van het Huygens Instituut.

9 789464 550726